

УДК 37.013.42:316.624.3

DOI <https://doi.org/10.32782/3041-1351/2025-2-1>**Бондар Валерія Ігорівна**

аспірантка,

Київський столичний університет імені Бориса Грінченка

v.bondar.asp@kubg.edu.ua

ORCID ID: 0009-0002-0389-759X

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ПРОФІЛАКТИКИ МОБІНГУ ТА БУЛІНГУ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АСПЕКТ

Вступ. У сучасному суспільстві проблема міжособистісного насильства набуває особливої гостроти, зокрема в умовах воєнного стану, що підсилює стрес, невизначеність і соціальну вразливість населення. Одними з найбільш поширених форм деструктивної взаємодії виступають булінг в освітньому середовищі та мобінг у професійних колективах. Ці явища руйнують психологічне благополуччя, порушують атмосферу довіри, знижують мотивацію до навчання й праці, а також провокують розвиток тривожності та професійного вигорання. Наявність законодавчого врегулювання цих явищ в Україні (Закон № 2657-VIII, Закон № 2759-IX) свідчить про актуальність наукового аналізу їх сутності, причин і шляхів протидії.

Мета роботи. Дослідження спрямоване на теоретико-практичний аналіз соціально-педагогічних підходів до профілактики булінгу та мобінгу, виокремлення їхніх характерних ознак, чинників поширення та обґрунтування ефективних стратегій запобігання у вітчизняному й зарубіжному досвіді.

Мета роботи полягає у здійсненні теоретико-практичного аналізу соціально-педагогічних підходів до профілактики булінгу та мобінгу в освітньому середовищі, визначенні їхніх особливостей, чинників поширення та шляхів ефективного попередження.

Наукова новизна. Уперше здійснено порівняльний аналіз українських та зарубіжних моделей профілактики мобінгу й булінгу. Показано, що в зарубіжній практиці домінують комплексні політики «нульової толерантності», інтерактивні методи формування культури безпеки, системи наставництва та медіації. В Україні ж превентивні стратегії перебувають на етапі становлення: поступово впроваджуються відновні практики, освітні програми розвитку толерантності, медіація як інструмент ненасильницького розв'язання конфліктів. Обґрунтовано, що ефективна профілактика можлива лише за умов поєднання законодавчої регламентації, соціально-емоційного навчання, корпоративної етики та створення безпечного освітнього середовища.

Висновки. Протидія булінгу та мобінгу потребує комплексного підходу, що поєднує правові, педагогічні та соціально-психологічні інструменти. Важливими є: удосконалення механізмів імплементації законодавства; розвиток інституційної політики «нульової толерантності»; формування культури ненасильницької взаємодії; підвищення емоційної компетентності учасників освітнього процесу; впровадження прозорих механізмів реагування на конфлікти. Перспективним напрямом вбачається інтеграція міжнародних практик, що базуються на партнерстві школи, сім'ї та громади, у національний освітній простір. Це сприятиме створенню психологічно безпечного середовища, підвищенню рівня довіри й гармонізації міжособистісних відносин.

Ключові слова: булінг, мобінг, профілактика, освітнє середовище, відновні практики, соціально-педагогічний підхід, системний підхід.

Bondar Valeriia Igorivna

Postgraduate Student,

Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University

SOCIAL-PEDAGOGICAL APPROACHES TO THE PREVENTION OF MOBING AND BULLYING: A COMPARATIVE ASPECT

Introduction. In modern society, the problem of interpersonal violence is becoming particularly acute, especially in conditions of martial law, which increases stress, uncertainty, and social vulnerability among the population. Some of the most common forms of destructive interaction are bullying in educational settings and mobbing in professional teams. These phenomena destroy psychological well-being, undermine the atmosphere of trust, reduce motivation to study and work, and provoke the development of anxiety and professional burnout. The existence of legislative regulation of these phenomena in Ukraine (Law No. 2657-VIII, Law No. 2759-IX) indicates the relevance of scientific analysis of their essence, causes, and ways to counteract them.

Purpose of the work. The study is aimed at a theoretical and practical analysis of socio-pedagogical approaches to the prevention of bullying and mobbing, identifying their characteristic features, factors of spread, and justifying effective prevention strategies in domestic and foreign experience. The purpose of the work is to conduct a theoretical and practical analysis of socio-pedagogical approaches to the prevention of bullying and mobbing in the educational environment, to identify their characteristics, factors of spread, and ways of effective prevention.

Scientific novelty. For the first time, a comparative analysis of Ukrainian and foreign models of mobbing and bullying prevention has been carried out. It has been shown that foreign practice is dominated by comprehensive “zero tolerance” policies, interactive methods of forming a culture of safety, mentoring and mediation systems. In Ukraine, however, preventive strategies are still in their infancy: restorative practices, educational programs for the development of tolerance, and mediation as a tool for non-violent conflict resolution are gradually being introduced. It is argued that effective prevention is only possible through a combination of legislative regulation, social and emotional learning, corporate ethics, and the creation of a safe educational environment.

© Бондар В. І., 2025

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Conclusions. Countering bullying and mobbing requires a comprehensive approach that combines legal, pedagogical, and socio-psychological tools. The following are important: improving the mechanisms for implementing legislation; developing a “zero tolerance” institutional policy; forming a culture of non-violent interaction; increasing the emotional competence of participants in the educational process; introducing transparent mechanisms for responding to conflicts. A promising direction is the integration of international practices based on partnership between schools, families, and communities into the national educational space. This will contribute to the creation of a psychologically safe environment, increased trust, and harmonization of interpersonal relationships.

Key words: *bullying, mobbing, prevention, educational environment, restorative practices, socio-pedagogical approach, systemic approach.*

Вступ. У сучасному світі, що характеризується високим рівнем соціальних трансформацій, нестабільністю та зростанням агресивних форм поведінки, проблематика насильства у міжособистісних стосунках набуває особливої значущості. Особливою гостроти вона набуває в умовах воєнного стану, коли зростає рівень стресу, напруги, невизначеності та соціальної вразливості населення. Війна як суспільно-психологічний чинник сприяє підвищенню тривожності, фрустрації, внутрішніх конфліктів, що може провокувати агресивну поведінку як у дітей, так і в дорослих.

Одними з найпоширеніших проявів насильства в освітньому середовищі є булінг і мобінг. Вони створюють небезпеку для психічного здоров'я, порушують безпечний соціальний простір, перешкоджають розвитку довіри й взаємоповаги. Відтак системне вивчення, профілактика й реагування на ці явища набувають актуальності для освітнього та професійного середовища.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Мобінг як наукова проблема представлений у працях зарубіжних та українських учених, зокрема Д. Лейна, Х. Леймана, К. Лоренца, Д. Ольвеуса, Б. Уілсона, А. Сковитина, Д. Сорокіної, Є. Догаєва, І. Кисельова, М. Галсанова, І. Лопушинського, Т. Тимофєєвої та ін [5, 10, 12]. Дослідники розглядають мобінг як форму систематичного психологічного та економічного насильства, що призводить до приниження людської гідності, погіршення психологічного клімату, професійного вигорання і навіть суїцидальних випадків. У 2022 році було ухвалено Закон України № 2759-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання та протидії мобінгу (цькуванню)», що закріпив офіційне визначення поняття «мобінг» і став підґрунтям для формування нових наукових і практичних підходів [7].

Питання булінгу в освітньому середовищі активно досліджували Д. Ольвеус, І. Сидорук та інші вчені [10, 13]. У 2018 році поняття булінгу було законодавчо визначене в Україні (Закон № 2657-VIII). У дослідженнях наголошується на його систематичності, наявності сторін (булер, жертва, спостерігачі) та наслідках у вигляді психологічних травм, зниження успішності, формування ризикових моделей поведінки. Практичний досвід протидії булінгу в Україні представлений у моделі «Школа вільна від насильства», розроблений ГО «Ла Страда-Україна» у співпраці з ЮНІСЕФ і МОН, яка поєднує профілактику, реагування та впровадження відновних практик.

Мета дослідження. Метою статті є здійснення теоретико-практичного аналізу явищ булінгу та мобінгу в освітньому середовищі, з'ясування їхніх соціально-психологічних наслідків, виявлення основних чинників поширення та визначення ефективних шляхів профілактики і протидії. Основні завдання дослідження: розкрити сутність і характерні ознаки булінгу та мобінгу; дослідити сучасні наукові підходи й законодавче регулювання цих явищ; виокремити типові прояви та наслідки для учасників освітнього процесу; узагальнити вітчизняний і зарубіжний досвід профілактики; сформулювати пропозиції щодо впровадження системного підходу до протидії булінгу та мобінгу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Законодавчо мобінг визначається як систематичні умисні дії або бездіяльність, спрямовані на приниження честі та гідності працівника, створення ворожої атмосфери, психологічного чи економічного тиску. Серед його форм: ізоляція працівника/ці, створення ворожої атмосфери, необґрунтоване позбавлення виплат, нерівний розподіл навантаження, обмеження кар'єрних можливостей. Наслідками стають погіршення психічного здоров'я, матеріальні втрати, професійне вигорання та звільнення [12].

У контексті мобінгу як систематичного психологічного насильства на робочому місці, виокремлюють низку форм психологічного та економічного тиску, які чинять деструктивний вплив на працівника, підриваючи його емоційний стан, професійне становище та соціальні зв'язки. Пропонуємо розглянути основні прояви таких форм:

- створення стосовно працівника напруженої, ворожої, образливої атмосфери (погрози, висміювання, наклепи, зневажливі зауваження, поведінка загрозливого, залякуючого, принизливого характеру та інші способи виведення працівника із психологічної рівноваги);
- безпідставне негативне виокремлення працівника з колективу або його ізоляція (не залученість на зустрічі і наради, в яких працівник, відповідно до локальних нормативних актів та організаційно-розпорядчих актів має брати участь, перешкоджання виконанню ним своєї трудової функції, недопущення працівника на робоче місце, перенесення робочого місця в непристосовані для цього виду роботи місця);
- нерівність можливостей для навчання та кар'єрного росту;
- нерівна оплата за працю рівної цінності, яка виконується працівниками однакової кваліфікації;

– безпідставне позбавлення працівника частини виплат (премій, бонусів та інших заохочень);

– необґрунтований нерівномірний розподіл роботодавцем навантаження і завдань між працівниками з однаковою кваліфікацією та продуктивністю праці, які виконують рівноцінну роботу [7].

І. Лопушинський виокремлює вузьке та широке розуміння мобінгу – від психологічного та економічного тиску до комплексного насильства з боку керівництва [5]. Водночас ігнорування мобінгу призводить до зниження ефективності організації, тому необхідне впровадження політики нульової толерантності, формування здорової організаційної культури, зворотного зв'язку та підтримки персоналу [12].

Як зазначає Тимофєєва, мобінг регулярно стає основною причиною значної кількості звільнень з роботи, серйозних матеріальних втрат, тривалих судових спорів у сфері трудового права, негативних змін у психічному й ментальному здоров'ї постраждалих, а в окремих випадках навіть призводить до суїцидальних дій. Усе це свідчить про глибоку деструктивну природу мобінгу як соціального явища, що завдає шкоди як окремим особам, так і всій організації [12].

Наступне поняття, яке ми пропонуємо розглянути, – це «булінг (цькування)» в освітньому середовищі. Особливої актуальності булінг набуває в умовах нестабільності та зниження рівня безпеки, коли зростає напруга в учнівських та студентських колективах, а також у взаємодії між учасниками освітнього процесу.

Різні науковці підходять по-різному до трактування поняття «булінг (цькування)». Відомий дослідник булінгу Д. Ольвеус (Dan Olweus) визначає три важливих компоненти: 1) булінг – агресивна поведінка, що охоплює небажані, негативні дії; 2) булінг охоплює патерн поведінки (патерн (від англ. *patron*) прийняті в певній культурі зразки та стереотипи поведінки), що постійно повторюється; 3) булінг характеризується нерівністю влади або сили [13].

З огляду на те, що з 2018 року булінг отримав законодавче визначення, подальші наукові дослідження переважно спиралися на офіційне трактування цього явища, не пропонуючи авторських підходів чи критичного аналізу поняття. У зв'язку з цим вважаємо доцільним звернутися також до нормативно-правового регулювання булінгу. Отже, в визначення поняття «булінг» закріплено у Законі України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» від 18 грудня 2018 року № 2657-VIII. У документі булінг (цькування) визначається як діяння (дії або бездіяльність) учасників освітнього процесу, які виражаються у психологічному, фізичному, економічному чи сексуальному насильстві, у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи або такою особою щодо інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого

могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого [8].

Типовими ознаками булінгу (цькування) є:

- систематичність (повторюваність) діяння;
- наявність сторін – кривдник (булер), потерпілий (жертва булінгу), спостерігачі (за наявності);
- дії або бездіяльність кривдника, наслідком яких є заподіяння психічної та/або фізичної шкоди, приниження, страх, тривога, підпорядкування потерпілого інтересам кривдника, та/або спричинення соціальної ізоляції потерпілого [2].

Дослідник І. Сидорук зазначав, що «Булінг – переважно латентний для інших осіб процес, але діти, які зазнали цькувань, отримують психологічну травму різного ступеня тяжкості, що призводить до важких наслідків, аж до самогубства (буліцид)» [10].

Тому найнебезпечніші в цьому явищі наслідки. Причому наслідки як і для жертв булінгу, так і для булерів, і для спостерігачів, а саме:

1. Діти – переслідувачі, більше, можуть бути схильними до участі в бійках, до крадіжок, уживання алкоголю і куріння. Вони мають низькі оцінки зі шкільних предметів, також, вони можуть носити з собою зброю.

2. Діти – спостерігачі, як і жертви, можуть відчувати себе в небезпеці.

Вони можуть відчувати страх, нездатність діяти, почуття провини за бездіяння, або ж навпаки, може виникнути бажання приєднатися до процесу, особливо якщо в них немає стійкого ставлення до ситуації.

3. Діти, що стали жертвами булінгу, мають зниження якості навчання, втрату інтересу до улюблених занять; зміни в поведінці і темпераменті; мовчазливість, небажання йти на розмову; стрімко падає самооцінка, прикидаються хворими, для того, щоб не піти до школи; часті прохання дати грошей, злодійство; постійні садна, синці та інші травми тощо [1].

Таким чином, наслідки булінгу можуть мати тривалий характер і проявлятися не лише в дитячому, а й у дорослому житті. Вони негативно впливають як на жертв, так і на кривдників, формуючи стійкі психологічні деформації та моделі деструктивної поведінки. Водночас негативного впливу зазнають і спостерігачі булінгу, що спричиняє загальне погіршення емоційного клімату, підвищення рівня тривожності та зниження якості взаємодії у навчальному середовищі.

Ефективним механізмом профілактики є системний підхід, що включає раннє виявлення випадків, реагування, розвиток навичок ненасильницького спілкування, впровадження відновних практик і створення служб порозуміння. Прикладом є модель, впроваджена Громадською організацією «Ла Страда-Україна» «Школа вільна від насильства», яка формує безпечне освітнє середовище та залучає дітей, педагогів і батьків до спільної роботи над політиками протидії насильству. Концепція «Школа вільна від насильства» ґрунтується на двох ключових підходах:

– по-перше, створення в закладах освіти ефективної системи протидії та реагування на випадки насильства щодо дітей, зокрема шляхом адаптації та впровадження досвіду Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ), реалізованого в освітніх установах Хорватії;

– по-друге, впровадження відновного підходу та практик медіації в освітній процес як інструменту формування безпечного, підтримувального середовища, орієнтованого на діалог, відповідальності та ненасильницьке вирішення конфліктів [1].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Мобінг і булінг є поширеними формами психологічного насильства, що справляють деструктивний вплив як на особистість, так і на колектив у цілому. Їхні наслідки охоплюють психічне здоров'я, соціальні зв'язки, успішність навчання й ефективність професійної діяльності. Протидія цим явищам потребує системного підходу, що поєднує правове регулювання, профілактичні

програми, розвиток комунікативних і соціально-емоційних навичок, а також впровадження відновних практик.

Доцільними є такі пропозиції: удосконалення механізмів реалізації законодавства щодо запобігання булінгу та мобінгу, впровадження політики нульової толерантності до будь-яких форм насильства, розвиток інституційних механізмів реагування та підтримки постраждалих, поширення програм формування безпечного освітнього середовища (зокрема моделі «Школа вільна від насильства»), а також посилення управлінських компетентностей керівників закладів освіти та створення дієвих механізмів зворотного зв'язку з учасниками освітнього процесу.

Таким чином, профілактика булінгу та мобінгу має здійснюватися на засадах комплексності, партнерства та відновного підходу, що сприятиме формуванню безпечного, підтримувального та гуманного освітнього середовища.

Список літератури:

1. Андрєєнкова В.Л., Мельничук В.О., Калашник О.А. Протидія булінгу в закладі освіти: системний підхід. : метод. посіб. Київ : «Агентство «Україна», 2019. 132 с.
2. Бондар В., Лях Т., Нохріна І. Системний підхід до профілактики булінгу в закладі загальної середньої освіти. *Ввічливість. Humanitas*. 2023. № 2. С. 3–11. URL: <https://doi.org/10.32782/humanitas/2023.2.1>.
3. Енциклопедія освіти : енциклопедія / ред. В. Кремень. 2-ге вид. Київ, 2021. 1144 с.
4. Запобігання та протидія домашньому насильству: діяльність закладів освіти : навч.-метод. посіб. / авт. кол.: Андрєєнкова В.Л., Байдик В.В., Войцях Т.В., Калашник О. К. та ін. Київ : ФОП Нічога С. О., 2020. 196 с.
5. Лопушинський І. П. Мобінг (цькування) в управлінні персоналом: механізми правового врегулювання в Україні та світі. Вісник Національного університету цивільного захисту України. 2021. № 1 (14). С. 102–116.
6. Попередження насильства в закладах освіти: методичний посібник для педагогічних працівників. Видання друге, доповнене та оновлене. – К.: Благодійний фонд «Здоров'я жінки і планування сім'ї», 2020. 104 с. URL: https://mon.gov.ua/storage/app/media/rizne/2021/02/18/Posibnyk_POPEREDZHENNYA_NASYLSTVA.pdf
7. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання та протидії мобінгу (цькуванню) : Закон України від 17.11.2021 р. № 5749. *Відомості Верховної Ради України*. 2021. № 52. Ст. 147. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2759-20#Text> (дата звернення: 29.09.2025)
8. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню) : Закон України від 18.12.2018 р. № 2657-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2019. № 5. Ст. 33. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-19> (дата звернення: 05.03.2023)
9. Профілактика деструктивної поведінки підлітків : навчальн.-метод. посіб. / Т. Журавель та ін. ; ред.: Т. Журавель, Ю. Удовенко. Київ : Вид-во ФО-П Буря О.Д., 2022. 144 с. URL: https://www.researchgate.net/publication/361903322_PROFILAKTIKA_DESTRUKTIVNOI_POVEDINKI_PIDLITKIV
10. Сидорук І. Булінг як актуальна соціально-педагогічна проблема. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Педагогічні науки*. 2015. № 1 (302). С. 171–172.
11. Стельмах С. Антигуманізм: вчитель як фасилітатор булінгу в дитячому середовищі. *Наукові записки Українського католицького університету. Серія: Педагогіка. Психологія*. 2014. Ч. 4, вип. 1. С. 293–302.
12. Тимофєєва Л. Ю. Мобінг у контексті євроінтеграційної кримінально-правової політики. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2019. № 3 (65). С. 247–253.
13. Olweus D. *Bullying at school: What we know and what we can do*. Malden. 1993. 215 p.

References:

1. Andrieienkova, V. L., Melnychuk, V. O., & Kalashnyk, O. A. (2019). *Protidiia bulingu v zakladi osvity: systemnyi pidkhid [Bullying Prevention in Educational Institutions: A Systemic Approach] : metod. posib. [Teaching Methodology Manual]*. Kyiv: «Ahentstvo «Ukraine» [in Ukrainian].
2. Bondar, V., Liakh, T., & Nokhrina, I. (2023). Systematic approach to the prevention of bullying in institutions of general secondary education [Systematic approach to the prevention of bullying in institutions of general secondary education]. *Humanitas*, (2), 3–11. <https://doi.org/10.32782/humanitas/2023.2.1> [in Ukrainian]
3. Kremin, V. (Ed.). (2021). *Entsyklopediia osvity* (2nd ed.). Kyiv : YuRIKOM Inter [in Ukrainian].
4. Andrieienkova, V. L., Baidyk, V. V., Voitsiakh, T. V., & Kalashnyk, O. K. (2020). *Zapobihannia ta protydiia domashnomu nasyilstvu: diialnist zakladiv osvity : navch.-metod. posib. [Prevention and Counteraction of Domestic Violence: Educational Institution Activities: Teaching Methodology Manual]*. Kyiv: FOP Nichoha S. O. [in Ukrainian].

5. Lopushynskiy, I. P. Mobbing (bullying) in human resource management: mechanisms of legal regulation in Ukraine and worldwide // *Bulletin of the National University of Civil Protection of Ukraine*. 2021. No. 1 (14). P. 102–116.
6. Poperedzhennia nasyilstva v zakladakh osvity: metodychnyi posibnyk dlia pedahohichnykh pratsivnykiv [*Prevention of Violence in Educational Institutions: Methodological Handbook for Pedagogical Staff*]. (2020). Kyiv: Blahodiinyi fond “Zdorovia zhinky i planuvannia simi” [in Ukrainian]
7. Pro vnesennia zmin do deiakyykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo protydii mobingu (tskuvanniu) [Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine regarding the prevention and counteraction of mobbing (bullying)] *Zakon Ukrainy vid 17.11.2021 r. № 5749* [Law of Ukraine dated November 17, 2021, No. 5749]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy* [*Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine*], 52, P. 147 [in Ukrainian].
8. Pro vnesennia zmin do deiakyykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo protydii bulinhu (tskuvanniu) [Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine on Combating Bullying]: *Zakon Ukrainy vid 18.12.2018 r. № 2657-VIII* [Law of Ukraine dated December 18, 2018, No. 2657-VIII]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy* [*Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine*], 5, pp. 33 [in Ukrainian].
9. Zhuravel, T. V. (2013). Sotsialna profilaktyka yak napriam sotsialno-pedahohichnoi diialnosti) [Social prevention as a direction of socio-pedagogical activity]. *Sotsialna pedahohika*, (P. 85–101). Kyiv [in Ukrainian].
10. Sydoruk, I. (Bulinh yak aktual'na sotsial'no-pedahohichna problema) [Bullying as a pressing socio-pedagogical problem. *Scientific Bulletin of Lesya Ukrainka Eastern European National University. Series: Pedagogical Sciences*. 2015. No. 1 (302). P. 171–172. [in Ukrainian].
11. Stelmakh, S. (Antyhumanizm: vchytel' yak fasyliator bulinhu v dytyachomu seredovyschi) [Anti-humanism: the teacher as a facilitator of bullying in a children's environment]. *Scientific Notes of the Ukrainian Catholic University. Series: Pedagogy. Psychology*. 2014. Part 4, issue 1. P. 293–302. [in Ukrainian].
12. Tymofieieva L. (Mobinh u konteksti yevrointehratsiynoyi kryminal'no-pravovoyi polityky) [Mobbing in the context of European integration criminal law policy]. *State and Regions. Series: Law*. 2019. No. 3 (65). P. 247–253. [in Ukrainian].
13. Olweus D. Bullying at school: What we know and what we can do. Malden. 1993. 215 p.

Отримано: 09.09.2025

Рекомендовано: 26.09.2025

Опубліковано: 30.12.2025